

Dr Janusz Giersz

**Polskie Towarzystwo Numizmatyczne
Oddział w Warszawie**

**PIECZĘCIE WŁADZ, URZĘDÓW, ZAKŁADÓW, INSTYTUCJI
I PRZEDSIĘBIORSTW MIEJSKICH WARSZAWY Z LAT 1917¹–1950
(NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH)**

Pieczęć władz miasta (miejskie) były i są ważnym atrybutem życia społecznego, w tym porządku prawnego, związanego z organizacją i funkcjonowaniem władz i urzędów miasta. Są one także jednym z jego najważniejszych symboli. Pierwsze pieczęcie pojawiły się w średniowieczu. Znajdują się na nich legenda (napis napieczętny), która informuje o dysponencie (właścicielu) pieczęci oraz obraz napieczętny przedstawiający zazwyczaj herb (godło miasta).

W przypadku Warszawy jest to syrena, która na przestrzeni wieków przechodziła różne modyfikacje, aby na końcu przybrać kształt i wizerunek obecnie obowiązujący². Nie zawsze też występowała na pieczęciach, jako oficjalne godło stolicy, szczególnie dotyczyło to okresu rozbiorów, kiedy używano godła Królestwa Polskiego (Kongresowego) lub godła imperium rosyjskiego (po 1870 r.). Po 1945 r. w związku ze zmianami ustrojowymi i redefinicją roli samorządu terytorialnego na pieczęciach miasta pojawił się orzeł państwowy.

Przystępując do pracy nad tym tematem miałem do dyspozycji stosunkowo skromny acz wydaje się, że dość reprezentatywny zbiór obiektów (10 pieczęci – tłoków pieczętnych) z okresu 1917–1944 pochodzących z prywatnych kolekcji i Muzeum Warszawy³. W trakcie zbierania materiałów źródłowych, nieoczekiwanie okazało się, że Archiwum Państwowe w Warszawie (APW) posiada w swoich zbiorach 23 tłoki pieczętne⁴, w tym 22 związane z władzami i instytucjami miejskimi i są to pieczęcie nie tylko z okresu międzywojennego i wojennego, ale też wczesnego powojennego. Tłoki te, według pozyskanych informacji, zostały odnalezione w archiwum i zinwentaryzowane w 2009 roku. Dzięki temu powstał zdecydowanie bogatszy i ciekawszy zbiór pieczęci władz miasta Warszawy, urzędów, instytucji i przedsiębiorstw miejskich umożliwiający ich pogłębioną i poszerzoną analizę. Tym samym spowodowało to zmianę pierwotnego zakresu (10 pieczęci) i okresu (1917–1944) rozważań.

Dla lepszego prześledzenia i zrozumienia zmian w wizerunku obrazu napieczętnego, treści legendy na prezentowanych tłokach pieczętnych oraz określenia czasu ich używania, celowym jest krótkie omówienie zasad organizacyjno-prawnych funkcjonowania organów i władz miasta w tym czasie. Oparcie się bowiem wyłącznie

¹ Rok 1917 został przyjęty jako początek rozważań ze względu na fakt zatwierdzenia przez Prezydenta Warszawy 3.04.1917 r. przepisów o pieczęciach stosowanych przez Magistrat (patrz poniżej).

² Kuczyński 1977.

³ W Muzeum Warszawy znajduje się tylko jeden tłok Zarządu Miejskiego miasta Warszawy z okresu II wojny światowej.

⁴ APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygnatura 1 do 23.

na regulacjach prawnych szczególnie z okresu II RP dotyczących używania pieczęci przez władze państwowe i samorządowe nie daje w pełni takich możliwości, ponieważ w tamtym czasie prawo w tym zakresie ... *formułowano pośpiesznie i bez pogłębionej refleksji nad faktycznymi potrzebami kraju, jego wewnętrzną organizacją oraz nad historią polskich znaków państwowych i samorządowych. Z tego powodu polskie prawo sfragistyczno-heraldyczne z każdą kolejną zmianą (nowelizacją) zawierało przepisy, które korygowały (niekiedy nawet radykalnie) prawo wcześniej obowiązujące*⁵. Natomiast wartościowym i przydatnym źródłem informacji o używanych pieczęciach w analizowanym okresie są wewnętrzne instrukcje i regulaminy zarządu miasta.

Omawiane poniżej pieczęcie dla ułatwienia ich odczytu są prezentowane w odbiciu lustrzanym i odpowiednio powiększone.

Okres odzyskiwania niepodległości 1914–1918

Przebieg I wojny światowej dawał nadzieję na zmianę sytuacji politycznej Polski. Nadzieja ta przejawiała się między innymi w zwiększonej aktywności społecznej, dzięki której od 1914 r. praktycznie na terenie całego Królestwa Polskiego zaczęły powstawać Komitety Obywatelskie (gminne, miejskie, powiatowe, gubernialne). Stopniowo z organizacji samopomocowych przekształcały się one w organizacje samorządowe.

Komitet Obywatelski miasta Warszawy został powołany 1 sierpnia 1914 r., a 3 sierpnia zatwierdzony został jego statut. Na jego czele formalnie stanął rosyjski prezydent miasta A. Müller, faktycznym zaś prezesem został książę Z. Lubomirski⁶. W początkowym okresie swojego działania Komitet zajmował się przede wszystkim sprawami socjalnymi mieszkańców stolicy. W miarę jednak zbliżania się frontu (wojsk niemieckich) do Warszawy, aktywność Komitetu zaczęła nabierać bardziej charakteru zarządczego w obszarze zapewniania bezpieczeństwa i porządku na terenie miasta. Władze niemieckie po wkroczeniu do Warszawy poinformowały o pozostawieniu zarządu miastem w rękach Komitetu, który w dniu 6 sierpnia 1915 r. podjął uchwałę o powołaniu nowego Zarządu Miasta i oddaniu mu funkcji wykonawczych⁷.

Z punktu widzenia niniejszych dociekań bardzo ważne są postanowienia podjęte przez Zarząd Miasta w dniu 21 września 1915 r., a dotyczące przywrócenia w użyciu urzędowym przysługującego Warszawie miana miasta stołecznego oraz jej symbolu, czyli – syreny. W związku z tym, władze miasta miały używać określeń „Zarząd Miasta stołecznego Warszawy” i „Prezydent miasta stołecznego Warszawy”⁸. Dodatkowo w tym dniu ogłoszono publiczny konkurs na graficzne opracowanie projektu pieczęci z herbem miasta⁹, co wynikało z konieczności ujednoczenia jego wizerunku.

Konkurs został rozstrzygnięty 6 października 1915 r.¹⁰, jednak zwycięskie wzory nie zostały wykorzystane na pieczęciach miejskich, ponieważ w opinii oceniających były zbyt nowoczesne i modernistyczne. Natomiast do realizacji został zatwierdzony przez

⁵ Adamczewski 2019, s. 86.

⁶ Sołtan 2018, s.12–19.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ Kurier Warszawski 1915a, s. 3, por. też: Zwierz 2019, s. 85–96.

¹⁰ Kurier Warszawski 1915b, s. 2, por. też Przegląd Techniczny 1915, s. 457.

Zarząd Miejski w dniu 2 grudnia 1915 r. zakupiony dodatkowo projekt pieczęci autorstwa inż. Z. Szellera.

Obraz napieczętny w tym projekcie opisany przez S. K. Kuczyńskiego wyobrażał *dekoracyjnie ujętą syrenę z zakrzywionym ogonem o potężnej pletwie, z szablą w ręce, osłoniętą owalną tarczą, umieszczoną na wzburzonych falach, przechodzących w fantazyjny ornament jakby z suchych liści akantu łączących się w otoku*¹¹. Natomiast legenda (napis napieczętny) był zgodny z charakterem rysunku i składał się z pochylonych podwójnie obrzeżonych liter (il. 1).

Il. 1. Projekt pieczęci Z. Szellera przyjęty do realizacji.

Źródło: Przegląd Techniczny nr 47–48, z dnia 1 grudnia 1915 r., s. 475

Il. 2. Typariusz (mosiężny, wypukłoryty) MAGISTRAT M.STOŁ. WARSZAWY WYDZIAŁ XII (śr. 30 mm, wys. 5,4 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętno, sygn. 15 . Fot. J. Giersz

Stosunkowo szybko nowy obraz napieczętny pojawił się na pieczęciach władz miasta i jego wydziałów, instytucji miejskich oraz różnych organizacji i stowarzyszeń. Jednak pod koniec 1916 r. w związku z wydaniem 25 listopada przez Generał-Gubernatora Warszawskiego rozporządzenia dotyczącego między innymi pieczęci władz komunalnych¹², temat wyglądu pieczęci powrócił ponownie. W rozporządzeniu tym określono bowiem, że w obrazie napieczętnym powinien znajdować się orzeł według załączonego wzoru, przy czym dopuszczono, że na wniosek gminy może być użyty inny wizerunek. Zarząd Miasta skorzystał z tej możliwości i zgodnie z informacją prasową z dnia 10 stycznia 1917 r. *na wczorajszym posiedzeniu Magistrat uchwalił ostatecznie pozostawić godło pieczęci miejskiej bez zmiany*¹³. Dodatkowo w notatce tej zawarto informacje odnośnie wymiarów używanych pieczęci (3 i 4 cm), dysponentów oraz treści ich legendy, co znalazło odzwierciedlenie w przepisach wydanych w kwietniu 1917 r. przez Magistrat (patrz poniżej).

W tym miejscu warto odnotować ważne spostrzeżenie M. Adamczewskiego, że *... to właśnie rozporządzenie z końca listopada 1916 r. de iure rozpoczęło historię polskiej sfragistyki międzywojnia lub – w innej interpretacji – wprowadziło polską sfragistykę w okres 2. Niepodległości*¹⁴.

¹¹ Kuczyński 1977, s. 84.

¹² Adamczewski 2019, s. 47, Głos Stolicy 1916, s. 4.

¹³ Głos Stolicy 1917, s. 3.

¹⁴ Adamczewski 2019, s. 47.

Należy zauważyć, że zarówno Komitet Obywatelski, jak i powołany przez niego Zarząd, funkcjonowały przez pewien czas bez podstawy formalnoprawnej, za cichym przyzwoleniem władz niemieckich. Sytuacja taka trwała do sierpnia 1916 r., kiedy to w oparciu o zatwierdzoną ordynację miejską dla stołecznego miasta Warszawy (wprowadzenie magistratu jako władzy wykonawczej w mieście¹⁵) i wyborczą¹⁶ odbyły się wybory do Rady Miejskiej.

Organizacja wewnętrzna Magistratu Warszawy została określona w Okólniku nr 111 Prezydenta miasta ogłoszonym 16 listopada 1916 r.¹⁷. Zadania jego zostały rozdzielone pomiędzy dziesięć wyspecjalizowanych wydziałów, którym przypisano rzymską numerację. Przykładowo Wydział I – był to Wydział finansowy, Wydział V – szpitalnictwa i dobroczynności publicznej, Wydział VII – budownictwa, Wydział IX – szkolny, Wydział XII – straży ogniowej, a Wydział XVIII – zaopatrywania miasta.

Kolejnym istotnym wydarzeniem związanym z tematyką używania pieczęci przez władze miasta i podległe im instytucje było zatwierdzenie 3 kwietnia 1917 r. przez Prezydenta Warszawy „Przepisów o pieczęciach używanych przez Magistrat m.stoł. Warszawy i podległe mu organy i instytucje miejskie”¹⁸. Zgodnie z tymi regulacjami pieczęcie urzędowe władz, pojedynczych urzędów, instytucji i organów miejskich miasta stoł. Warszawy były metalowe, miały okrągły kształt i dzieliły się na trzy grupy:

- pieczęć większa o średnicy 4 cm z herbem Warszawy tj. „syreną” według rysunku konkursowego z projektu przyjętego przez b. Zarząd miasta uchwałą z dnia 2 grudnia 1915 r.,
- pieczęć mniejsza o średnicy 3 cm z herbem jak wyżej,
- pieczęć mniejsza o średnicy 3 cm bez herbu.

Dodatkowo każda z pieczęci miała być wykonana w dwóch egzemplarzach, tj. do laku i do tuszu.

Pięczęć większa miała być wykorzystywana jedynie do dokumentów podpisywanych przez Prezydenta lub jego zastępców. Pieczęć mniejsza z herbem miasta przeznaczona była do stosowania w Kancelarii Głównej i we wszystkich wydziałach Magistratu, a pieczęć mniejsza bez herbu dedykowana była dla pojedynczych urzędów, instytucji i organów miejskich podległych poszczególnym wydziałom Magistratu.

W otoku pieczęci większej znajdował się napis „Magistrat m.stoł. Warszawy”; w otoku pieczęci mniejszej z herbem i bez – „Magistrat m.stoł. Warszawy” z dodaniem numeru wydziału np. „Wydział III” lub sformułowania „Kancelaria Główna”. Natomiast na pieczęci mniejszej bez herbu – w miejscu obrazu napieczętnego – miała być wymieniona instytucja lub organ miejski, dla którego pieczęć była przeznaczona.

Pięczęcie zamawiane były na podstawie upoważnienia prezydium Magistratu za pośrednictwem Kancelarii Głównej, która odpowiadała za całokształt gospodarowania pieczęciami, w tym ich rejestr oraz kontrolę wykorzystania.

Rozpoczynając prezentację pieczęci władz miasta Warszawy i instytucji miejskich należy zaznaczyć, że w niniejszym artykule zostały przyjęte pewne upraszczające założenia, dla określenia przedziału czasowego ich używania, ze względu na prawie

¹⁵ Dz. Roz. 1916, poz. 86, par. 16.

¹⁶ Tamże poz. 87.

¹⁷ Dz. Zarz. 1916.

¹⁸ Dz. Zarz. 1917, s. 2–3.

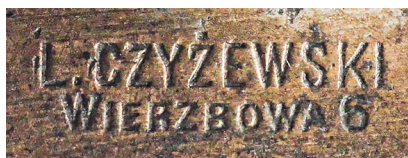
całkowity brak dokumentacji archiwalnej z okresu międzywojennego, na której odciski tych pieczęci mogły występować. Na podstawie dostępnych regulaminów organizacyjnych z podziałem obowiązków a także okresowych sprawozdań Zarządu Miasta (Magistratu) i historii niektórych instytucji, określono czas funkcjonowania danych jednostek organizacyjnych oraz ich nazewnictwo i na tej podstawie oszacowano prawdopodobny okres używania przypisanych do nich pieczęci.

Prezentację pieczęci z omawianych zbiorów rozpoczniemy od pieczęci tuszowej Wydziału XII (straży ogniowej) przedstawianej na il. 2. Analizując legendę tej pieczęci, w której treści występuje słowo „Magistrat”, a także jej obraz napieczętny, który przedstawia syrenę wg projektu Z. Szellera oraz parametry tej pieczęci (wielkość), możemy bez większego błędu stwierdzić, że powstała ona po styczniu 1917 r. Wprawdzie w sprawozdaniu Magistratu miasta za okres 1916–1918 wymienia się już wydział XII (straży ogniowej)¹⁹, to jednak należy przyjąć, że o dacie jej powstania przesądza fakt spełniania przez nią dokładnie wymagań określonych w przepisach dotyczących używania pieczęci przyjętych przez Magistrat. Pieczęć została wykonana w warsztacie L. Czyżewskiego w Warszawie, Wierzbowa 8 (sygnatura na rewersie tłoku).

Pieczęć mogła być używana praktycznie do 1933 r., tj. do czasu ponownego oficjalnego wprowadzenia do użycia określenia „Zarząd Miasta” zamiast „Magistrat”. Dodatkowym potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest fakt, że do roku 1932 w sprawozdaniach i innych dokumentach Magistratu Warszawy posługiwano się w określaniu wydziałów zarówno numeracją jak i ich nazwami²⁰.

a

b

Il. 3. (a) Typariusz (mosiężny, wklęsłorły) MAGISTRAT M.STOŁ. WARSZAWY WYDZIAŁ VII (śr. 30 mm, wys. 6,4 mm), (b) sygnatura wykonawcy. Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Kolejna pieczęć przedstawiona na il. 3, to pieczęć do laku Wydziału VII (budownictwa). Datowanie jej powstania i używania jest podobne jak w przypadku pieczęci straży ogniowej. Niezależnie od tego, że w sprawozdaniu Magistratu miasta za okres 1916–1918, wymienia się także wydział VII (budownictwa)²¹ i opisuje się go jako wydział składający się do 1 stycznia 1917 r. z 3 sekcji, a po tym czasie rozbudowany do 14 sekcji, z zatrudnieniem na koniec okresu sprawozdawczego (marzec 1918 r.) wynoszącym 337 pracowników, to jednak tak jak w przypadku pieczęci na fot. 2, przyjmujemy, że o dacie jej powstania przesądza fakt spełniania przez nią dokładnie warunków określonych

¹⁹ Spraw. Magistratu 1920, s. 106.

²⁰ Spraw. z działalności Zarządu 1933, s. 15.

²¹ Tamże.

w przepisach odnośnie używania pieczęci przez Magistrat. Pieczęć ta została również wykonana w warsztacie L. Czyżewskiego w Warszawie (sygnatura na rewersie tłoku). Przy czym Wydział VII (budownictwa) funkcjonował do roku 1924, a po tym roku określano go jako „techniczny”²². W związku z tym nie można całkowicie wykluczyć sytuacji, że pieczęć powstała później, tj. po 1924 r.

Zakładamy, że opisane powyżej pieczęcie powstały po styczniu 1917 r., aczkolwiek, jak już wyżej wspomniano, mogły być używane (a nawet powstać) także po 1918 r., ze względu na usankcjonowanie, po uzyskaniu niepodległości, przyjętych wcześniej rozwiązań formalnoprawnych w organizacji samorządu miejskiego stolicy oraz zasad odnośnie stosowania pieczęci miejskich²³.

Okres międzywojenny (1918–1939)

Okupacja niemiecka trwała praktycznie do 8 listopada 1918 r., kiedy to Generał-Gubernator Warszawski Hans von Besler potajemnie opuścił Warszawę. Dwa dni później przybył do Warszawy J. Piłsudski, któremu 11 listopada Rada Regencyjna przekazała władzę wojskową, a następnie cywilną w Warszawie (14.11) oraz naczelné dowództwo sił zbrojnych.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę rozpoczął się proces budowania władz lokalnych i państwowych. Model administracji terenowej przyjęty do implementacji w Polsce po 1918 r. był oparty o zdecentralizowane organy samorządu terytorialnego oraz funkcjonujące równolegle organy administracji rządowej (województów i starostów) mające charakter scentralizowany²⁴.

W zakresie samorządu miejskiego pierwsze regulacje to Dekrety Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z 13 grudnia 1918 r. o wyborach do Rad Miejskich na terenach byłego Królestwa Kongresowego²⁵ oraz z 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim²⁶, które określały organizację, sposób powoływania, kompetencje oraz zadania organów gminy miejskiej, tj. rady miejskiej oraz magistratu – jako organu zarządzającego i wykonawczego miasta.

Przypisane zadania Magistrat Warszawy wykonywał w ramach określonej struktury organizacyjnej, która w porównaniu do tej przyjętej w 1916 r. została praktycznie nie zmieniona. Nadal było XIX wydziałów tak samo nazywanych lub z bardzo zbliżonymi nazwami, wynikającymi z dostosowania do aktualnych wymagań i potrzeb. Wydział I – finansowy podlegał Prezydentowi, a pozostałe zostały przypisane w miarę równomiernie trzem Wiceprezydentom²⁷.

Pierwszą regulacją w okresie międzywojnia w zakresie pieczęci urzędowych była ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. *O godlach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej*²⁸, w której zdefiniowano pieczęć Rzeczypospolitej Polski występującą w trzech odmianach,

²² Spraw. z działalności Zarządu 1927, s. 8.

²³ Kolejne znane zasady dotyczące używania pieczęci w zarządzie miasta pochodzą z 1939 r., patrz: Przepisy kancelaryjne 1939.

²⁴ Nelken 2014.

²⁵ Dz. Pr. P.P 1918, nr 20, poz. 58.

²⁶ Dz. Pr. P. P 1919, nr 13, poz. 140.

²⁷ Organizacja i skład Zarządu 1919, s. 75.

²⁸ Dz.U. 1919, poz. 416.

tj. pieczęć dla aktów prawno-państwowych, pieczęć dla Naczelnika Państwa i pieczęć dla władz i urzędów państwowych. Zapisy ustawy były nieprecyzyjne i stwarzały użytkownikom pieczęci urzędowych duże problemy interpretacyjne w zakresie ich stosowania²⁹. Dodatkowo ustawa ta nie regulowała wprost problematyki pieczęci samorządowych, aczkolwiek, jak wskazuje M. Adamczewski ... *poprzez reglamentację polskiego orła państwowego* (tj. ograniczenie jego nadmiernego używaniu – dop. autora) *pośrednio określiła wyobrażenia pieczęci władz i urzędów samorządowych. ... Tym samym Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej w sierpniu 1919 r. pośrednio uznał prawo samorządów do posługiwania się własnymi znakami, które miały pełnić także funkcje wyobrażeń urzędowych pieczęci*³⁰. Czyli w przypadku Warszawy była to syrena.

Jakościowa zmiana w sfragistyce urzędniczej nastąpiła w 1927 r. w związku z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 r. (z mocą ustawy) *O godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach*³¹. Rozporządzenie to określało m.in. nowy obowiązujący wzór godła państwowego oraz wprowadzało kilka typów pieczęci urzędowych podzielonych na dwie grupy: urzędowe pieczęcie państwowe (okrągłe) i urzędowe pieczęcie samorządowe (owalne), w ramach których wydzielone zostały odpowiednio pieczęcie: władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw. Zgodnie z tym rozporządzeniem w przypadku pieczęci samorządowych w górnej jej części znajduje się orzeł państwowy, pod którym znajduje się napis odpowiadający nazwie danej władzy. W rozporządzeniu zmieniającym z 1930 r.³² uściślono, że dotyczy to tylko władz i urzędów samorządowych, a w przypadku ich zakładów, instytucji i przedsiębiorstw jako obraz napieczony wykorzystuje się herb województwa do którego należą. Dodatkowo w rozporządzeniu tym znalazł się zapis, że *miastom posiadającym herby historycznie uzasadnione Minister Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego może w drodze wyjątku zezwolić na używanie w pieczęciach władz i urzędów miejskich zamiast orła państwowego herbu miejskiego*³³.

Implementacja zapisów tej regulacji przebiegała stosunkowo wolno szczególnie w przypadku pieczęci samorządowych, m.in. ze względu na proces przygotowywania i zatwierdzenia herbów wojewódzkich i miejskich³⁴. Rozporządzenie z 1927 r. wprowadzało okres przejściowy (możliwość używania dotychczasowych pieczęci) dwuletni, który w kolejnych jego zmianach został wydłużony do 31.12.1936 r.³⁵. Mimo jednak tak długiego okresu przejściowego, jak zauważa M. Adamczewski, ... *nawet do września 1939 r. nie zostały spełnione wszystkie warunki, które decydowały o skutecznym wprowadzeniu pieczęci miejskich oraz pieczęci województw i powiatów zgodnie z regulacjami z grudnia 1927 z późniejszymi zmianami*³⁶.

²⁹ Patrz szerzej: Adamczewski 2019, s. 108–122.

³⁰ Tamże, s. 184.

³¹ Dz.U.1927, poz. 980.

³² Dz.U. 1930, poz. 629.

³³ Tamże.

³⁴ Wraz z regulacją dotyczącą herbów samorządowych z listopada 1930 r. nie zostały wprowadzone rozporządzenia wykonawcze, a przede wszystkim nie zostały sprecyzowane procedury postępowania z wnioskami o zatwierdzenie względnie nadanie herbu. Przygotowano je w późniejszym terminie i z tego powodu pierwsze herby miejskie uzyskały certyfikat poprawności dopiero w połowie 1936 r. Za: Adamczewski 2019 s. 91.

³⁵ Dz.U.1933, poz. 246.

³⁶ Adamczewski 2019, s. 123.

Ilustracją tempa prac nad nowym herbem oraz wykorzystaniem go na pieczęciach miejskich może być przykład Warszawy, gdzie zatwierdzono nowy herb stolicy dopiero w 1938 r., który następnie pojawił się na tłokach pieczętnych (szerzej poniżej).

Kolejną ważną regulacją dotyczącą pieczęci urzędowych było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 1928 r. „O pieczęciach urzędowych”³⁷, które było wykonawczym do rozporządzenia z 1927 r. i definiowało m.in. wielkość i kształt pieczęci przysługujących określonym władzom i urządům państwowym i samorządowym (m.in. dla władz i urzędów miasta stołecznego Warszawy do tłoczenia w papierze przewidziano pieczęć owalną o wymiarach 45 na 36 mm).

Kończąc prezentację regulacji sfragistycznych okresu II RP należy wspomnieć o jednolitym tekście rozporządzenia z 1927 r., w formie obwieszczenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 12.10.1938 r.³⁸, uwzględniającym zmiany wprowadzone kolejnymi rozporządzeniami z 1930, 1933 i 1937 r.

Powyższa syntetyczna prezentacja rozwiązań formalnoprawnych w zakresie stosowania pieczęci urzędowych (samorządowych) w okresie II RP potwierdza poczynione uwagi w zakresie pewnych ograniczeń z praktycznym ich wykorzystaniem do określenia czasu używania niektórych pieczęci z omawianego zbioru (9-letni okres przejściowy). Dodatkowo należy zwrócić uwagę na niezgodną z formalnymi przepisami praktykę używania przez zarząd stolicy pieczęci ze względu na ich kształt, tj. pieczęci okrągłych zamiast owalnych.

Dlatego też, jak już wspomniano, pieczęcie przedstawione powyżej mogły być używane także w okresie późniejszym, tj. do czasu kiedy miastem zarządzał magistrat (czyli do 1933 r.), a w jego strukturze organizacyjnej występowały wydziały numerowane. Przykładowo pieczęć przedstawiona na il. 3 była pieczęcią Wydziału VII – budownictwa, ale w 1924 r. wydział z numeracją rzymską VII został zamieniony na techniczny, jednak nie trzeba było z tego powodu zmieniać pieczęci, bo w legendzie zgodnie z instrukcją z 1917 r. (która prawdopodobnie ciągle obowiązywała) występował tylko numer wydziału bez nazwy.

Il. 4. (a) Typariusz (mosiężny, wypukły) MAGISTRAT M.STOŁ. WARSZAWY WYDZIAŁ SZPITALNICTWA (śr. 34 mm, wys. 6,7 mm),

(b) sygnatura wykonawcy na typariuszu,

(c) sygnatura wykonawcy na uchwycie. Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

³⁷ Dz.U. 1928, poz. 593.

³⁸ Dz.U. 1939, poz. 2.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja z pieczęcią prezentowaną na il. 4. Jest to pieczęć Wydziału szpitalnictwa i w legendzie nie pojawia się już numer wydziału, ale jego pełna nazwa. Wydaje się, że takie rozwiązanie było lepsze z punktu widzenia komunikacji z petentem urzędu i prawdopodobnie zostało zastosowane w pieczęciach wydziałów używanych na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Pieczęć ta z tego względu ma także większą średnicę (34 mm). Jednak w archiwach nie udało się odnaleźć informacji dotyczących formalizacji tych zmian przez Magistrat. Pieczęć ta pewnie była używana po 1 stycznia 1932 r.³⁹, kiedy to z połączonego w 1923 r.⁴⁰ Wydziału V – szpitalnictwa i Wydziału XVII – opieki społecznej, powstał Wydział opieki społecznej i szpitalnictwa, z którego ponownie wydzielono Wydział szpitalnictwa (Wydział XX⁴¹). Pieczęć ta została wykonana w warsztacie F. Walczakiewicza, który mieścił się przy ul. Miodowej 5 (sygnatura zarówno na rewersie tłoku jak i na uchwycie).

Na il. 5 przedstawiona jest pieczęć Biblioteki Publicznej. Inicjatorem powstania Biblioteki w 1907 r. było powołane w 1906 r. Towarzystwo Biblioteki Publicznej. Ze względu na potrzebę zapewnienia bibliotece stałego źródła finansowania, w 1928 r. Towarzystwo rozwiązało się, a jego majątek, w tym Bibliotekę, przejął samorząd Warszawy i stała się ona Biblioteką Publiczną m.st. Warszawy.

W Archiwum Biblioteki Publicznej (ABP) znajduje się projekt⁴² tej pieczęci z 1928 r. wykonany bezpłatnie przez artystę plastyka J. Warunkiewicza (il. 7) oraz korespondencja projektanta z 29 września 1928 r. do dyrekcji Biblioteki odnośnie jakości wykonania pieczęci. Z listu tego m.in. dowiadujemy się, że wykonawcą pieczęci jest firma „Lipczyński” która dotąd słynie za jedną z pierwszych i która wykonała jeden mój dawny projekt wspaniale, tym razem widocznie wskutek niedokładności czy to fotografii ich, czy roboty rytowniczej – zupełnie i samowolnie zmieniła kształt nosa, usta, podbródek syreny – co nawet nieartysta może powiedzieć przez porównanie oryginału z pieczęcią. Także oko nie jest na moim miejscu, a skomponowane. Oczywiście obniża to wdzięk syreny mojej. Firma Lipczyński przez delikatne spiłowanie zgrubionych konturów może i powinna ten błąd naprawić⁴³.

Trudno stwierdzić, czy firma „Lipczyński” dokonała korekty, jednak nie można się nie zgodzić z artystą, że jakość wykonania syreny pozostawia wiele do życzenia. W archiwum Biblioteki znajduje się także luźny odcisk tej pieczęci⁴⁴, przy którym jest data 4 maja 1940 r. (patrz il. 6). Projekt pieczęci był również wykorzystany w Biuletynie Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – „BIBLIOTEKARZ” jako jego logo.

Na zakończenie omawiania tej pieczęci należy zwrócić uwagę, że spełnia ona tylko częściowo warunki opisane w rozporządzeniu z 1927 r. Ma kształt owalny, ale obraz napieczony nie przedstawia orła państwowego, a godło Warszawy. Dodatkowo napis nie znajduje się pod godłem a jest w otoku. Intencją ustawodawcy był, co wynikało już z późniejszego doprecyzowania, kształt owalny pieczęci, ale o dłuższej osi pionowej⁴⁵.

³⁹ Orzechowski 1934, s. 24.

⁴⁰ Dz. Zarz. 1923, nr 81–83.

⁴¹ Spraw. z działalności Zarządu 1933, s. 2.

⁴² ABP, sygn. A 292.

⁴³ ABP, sygn. A 282.

⁴⁴ ABP, sygn. A 468.

⁴⁵ Jak się okazuje tego typu nieporozumień interpretacyjnych odnośnie kształtu i ułożenia napisu było więcej; szerzej: Adamczewski 2019, s. 135–136.

5

6

Il. 5. Typariusz (mosiężny wklęsłorłyty) BIBLIOTEKA PUBLICZNA M.ST. WARSZAWY (owal 42 x 47 mm, wys. 7,9 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Il. 6. Odcisk (luźny) w czerwonym laku pieczęci Biblioteki z datą 4.V.1940. Ze zbioru ABP, sygn. A 468. Fot. J. Giersz

Il. 7. Projekt J. Warunkiewicza pieczęci Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Z zbioru ABP, sygn. A 292. Fot. J. Giersz

Kolejną interesującą pieczęcią instytucji miejskich jest pieczęć Domu Wychowawczego im. Ks. Boudouena (il. 8). Rola tej instytucji w historii społeczno-opiekuńczej Warszawy jest nie do przecenienia. Na przestrzeni dziejów zmieniała się jego lokalizacja i nazwa, ale cele i zadania pozostawały niezamienne. Dom dawał schronienie niemowlętom i małym dzieciom opuszczonym, osieroconym, wymagającym opieki. Był też przez pewien okres Domem Matki i Dziecka, przyjmował samotne matki w okresie ciąży i porodu. Dom ks. Baudouina to najstarszy z istniejących domów dziecka w Polsce. Działa nieprzerwanie od 1736 roku, choć początki jego działalności to rok 1732⁴⁶. Powstał jako Szpital Podrzutków im. Dzieciątka Jezus. W 1873 r. zmienił nazwę na Dom Wychowawczy. W 1907 r. Szpital im. Dzieciątka Jezus, w ramach którego funkcjonował

⁴⁶ Kolankiewicz 1997, s. 8.

Dom Wychowawczy, przeszedł pod zarząd miasta. W 1917 r. Magistrat wyłączył Dom spod kierownictwa szpitala i przekazał go pod bezpośredni zarząd Wydziału XVII – dobroczynności publicznej.

8

9

Il. 8. Typariusz (mosiężny, wklęsłorłyty) DOM WYCHOWAWCZY im. KS. BODUENA
MAGISTRAT M. ST. WARSZAWY (śr. 34 mm, wys. 8,8 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Il. 9. Syrena z winiety tytułowej Dziennika Zarządu m.st. Warszawy (od roku 1926)

Prezentowana pieczęć mogła być używana od momentu przejścia Domu Wychowawczego pod bezpośredni zarząd miasta (1917 r.) do roku 1933, tj. do powrotu Zarządu Miasta jako organu zarządzającego stolicą. W latach 1933–1934 przeprowadzono także reformę opieki społecznej i Dom Wychowawczy stał się Domem Matki i Dziecka⁴⁷. Biorąc jednak pod uwagę obraz napieczony, który przedstawia syrenę, to można zauważyć, że jest on daleki od wzoru zaproponowanego przez Z. Szellera, a stosunkowo bliski wzorowi syreny, która od 1926 r. pojawiała się w nagłówkach Dziennika Zarządu m.st. Warszawy (il. 9). W związku z powyższym można przyjąć, że pieczęć ta mogła być używana w latach 1926–1933.

Ostatnią pieczęcią z omawianego okresu jest pieczęć Gazowni Miejskiej (il. 10). Jest ona stosunkowo skromna, ponieważ znajduje się na niej tylko legenda, a w polu pieczęci brak jakiegokolwiek elementu.

Il. 10. Typariusz (mosiężny, wklęsłorłyty) GAZOWNIA MIEJSKA M. ST. WARSZAWY
(owal wym. 24 x 35 mm, wys. 7 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Pieczęć ta była używana po 1925 r., tj. po przejściu w tym roku Zakładów Gazowych Warszawskich przez Magistrat miasta i rozpoczęciu działania gazowni pod nazwą „Gazownia Miejska m.st. Warszawy”.

⁴⁷ Kolankiewicz 1997, s. 59.

Z dniem 13 lipca 1933 r. wyszła w życie uchwalona 23 marca ustawa o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego⁴⁸. Określała ona ujednoczone zasady organizacji i działania samorządu gminnego (wiejskiego i miejskiego) oraz powiatowego dla terenu całego kraju (z wyłączeniem woj. śląskiego). W ustawie znalazły się także zapisy odnoszące się bezpośrednio do m.st. Warszawy, a dotyczące m.in. liczby radnych (100), maksymalnej liczby wiceprezydentów (5), zatwierdzenia wyboru prezydenta przez Radę Ministrów, Komisarza Rządu m.st. Warszawy sprawującego bezpośredni nadzór nad określonymi czynnościami prezydenta.

Z punktu widzenia problematyki używania pieczęci ważną zmianą było ponowne wprowadzenie przez ustawę pojęcia „Zarządu Miejskiego”, jako organu zarządzającego i wykonawczego w mieście. W związku z tym w legendach pieczęci miejskich w miejsce „Magistratu” pojawia się „Zarząd Miejski”. W omawianych zbiorach znajdują się dwie pieczęcie, które mogły być wykonane i używane po lipcu 1933 r. Przy czym należy zwrócić uwagę, że nie spełniają one warunków określonych w rozporządzeniu z 1927 r. z późniejszymi zmianami z roku 1928 i 1930.

Na il. 11 jest zaprezentowana pieczęć Lekarza Sanitarnego Okręgu XVII, a na il. 12 pieczęć II Ośrodka Zdrowia. Dysponenci tych dwóch niepozornych pieczęci reprezentują niesłychanie ważny obszar działalności samorządu miasta Warszawy (bardzo zaniedbany w czasie zaborów) – tj. zdrowia publicznego. Zapewnienie bezpieczeństwa zdrowotnego wymagało stworzenia odpowiednich instytucji nadzoru sanitarnego (urzędów) i profilaktyki. Działalność urzędów sanitarnych pokrywała się z okręgami policyjnymi (okręg XVII – Grochów). W urzędach tych pracowali lekarze, którzy odpowiadali za stan sanitarno-zdrowotny na terenie swojego okręgu. W połowie lat 20. urzędy sanitarne rozpoczęły współpracę i koordynowały działania zapobiegawcze z powstającymi sukcesywnie Ośrodkami zdrowia. W latach 1934/35 przy Ośrodkach zdrowia czynnych było 21 urzędów sanitarnych⁴⁹. Podstawowym wyzwaniem służby zdrowia w tamtym czasie była walka z chorobami zakaźnymi (dur brzuszny, błonica, czerwonka, choroby weneryczne).

11

12

Il. 11. Typariusz (mosiężny, wkłęsłority) ZARZĄD MIEJSKI w M.ST. WARSZAWIE – LEKARZ SANITARNY OKRĘGU XVII (śr. 30 mm, wys. 7,8 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Il. 12. Typariusz (gumowy, wypukłolany) Zarząd Miejski w m.st. Warszawie – Wydział Zdrowia Publicznego – II OŚRODEK ZDROWIA (śr. 34 mm, wys. 3 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 8. Fot. J. Giersz

⁴⁸ Dz.U. 1933, poz. 294.

⁴⁹ Berner 2006, s. 838.

W związku z zapisami rozporządzenia z 1927 r. zmienionego rozporządzeniem z 1930 r. a dotyczącymi wykorzystania herbu na pieczęciach miasta, który wymagał oficjalnego zatwierdzenia przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz dodatkowo z faktem, że syrena wg Z. Szellera coraz częściej była zastępowana innymi autorskimi wzorami (patrz m.in. winieta Dziennika Zarządu m.st. Warszawy, pieczęć Biblioteki Publicznej), w latach trzydziestych XX w. coraz częściej dyskutowano o nowym herbie Warszawy i podejmowano działania (ogłaszano konkursy) w sprawie jego zmiany. Działania te jednak długo nie przynosiły efektu w postaci nowego wzoru herbu stolicy. Dopiero w 1937 r. przyjęto projekt Sz. Kwarty. Mieszkańcy Warszawy zostali poinformowani o nowym wzorze herbu za pośrednictwem codziennej prasy. W artykułach zwracano uwagę na fakt przywrócenia herbowi dawnej korony królewskiej z epoki Stanisława Augusta, przyrównywano sylwetkę syreny do jej XVII- i XVIII-wiecznych poprzedniczek i podkreślano wyrazistość i czytelność sylwetki oraz jej prostotę, ułatwiające należyte kopiowanie herbu⁵⁰. Rada Miejska zaakceptowała nowy projekt herbu m.st. Warszawy 29 września 1937 r.⁵¹.

Il. 13. Herb Warszawy wg projektu Sz. Kwarty.
Źródło: <https://warszawa.ap.gov.pl/syrenka/index.html>

Przyjęty wspólnie przez Zarząd i Radę Miejską projekt nowego herbu został zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 31 stycznia 1938 r. i ogłoszony w Monitorze Polskim⁵². Herb miasta stołecznego Warszawy został opisany tam w następujący sposób: *w polu czerwonym syrena, zwrócona w prawo, z mieczem wzniesionym w ręce prawej z tarczą okrągłą w lewej. Barwy ciała i rybiego ogona syreny – naturalne, włosy złote, miecz i tarcza złote. Nad tarczą korona królewska złota.*

Ważną regulacją dotyczącą samorządu Warszawy, ale nie mającą wpływu na treść legendy na pieczęciach, która została uchwalona przez sejm w sierpniu 1938 r., była ustawa o samorządzie gminy m.st. Warszawy⁵³. Zarząd Miejski pozostawał –

⁵⁰ Kurier Warszawski 1937a, s. 5.

⁵¹ Kurier Warszawski 1937b, s. 9.

⁵² M.P. 1938, poz. 31.

⁵³ Dz.U. 1938, poz. 479.

podobnie jak w ustawie z 23 marca 1933 r. – nadal organem zarządzającym i wykonawczym miasta i mógł działać kolegialnie jako Magistrat pod przewodnictwem Prezydenta Miasta albo jednoosobowo w osobie Prezydenta.

Natomiast istotnym unormowaniem porządkującym sprawy pieczęci w Zarządzie Miejskim były „Przepisy kancelaryjne Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie” zatwierdzone przez Prezydenta 25.02.1939 r.⁵⁴. W par. 20 zatytułowanym „Używanie pieczęci i pieczętek”, składającym się z 6 ustępów, określono treść legendy i wizerunek obrazu napieczętnego oraz podstawowe zasady postępowania z pieczęciami. Zgodnie z ust. 1 *pieczęcie gminy m.st. Warszawy posiadają napis „Zarząd Miejski w m.st. Warszawie” oraz godło m.st. Warszawy, a ponadto numer porządkowy pieczęci.* W kolejnych ustępach określono zasady przechowywania pieczęci, prowadzenia ewidencji pieczęci używanych w instytucjach miejskich oraz zasady postępowania związane z ich zamawianiem, zniszczeniem lub wymianą czy też ich zgubieniem. Dodatkowo dopuszczone było używanie w instytucjach miejskich pieczętek wykonanych z metalu lub kauczuku, nie posiadających godła m.st. Warszawy, służących do odciskania tekstów, nagłówek, znaków, haseł itp.

W prezentowanych zbiorach znajduje się pięć tłoków pieczętnych z tego okresu (dwa w zbiorach APW oraz trzy w zbiorach prywatnych). W związku z powyższym należy skorygować informację S. K. Kuczyńskiego, wprawdzie pochodzącą z lat 70. XX w., że z tego okresu zachowały się tylko dwa oryginalne tłoki metalowe pieczęci okrągłych⁵⁵. Wszystkie te tłoki zostały zrobione w prywatnej firmie grawerskiej. Na uchwytach mają przymocowane tabliczki informacyjne wykonawcy „Roman Roch Kowalski, W-wa, Leszno 23” (patrz il. 14b).

Fotografie poniżej przedstawiają trzy wybrane tłoki z tego okresu. Ilustracja 14 przedstawia tłok pieczęci okrągłej zarządu miasta ze zbioru AWP, w zasadzie zgodny z opisem zawartym w przywołanych powyżej przepisach Zarządu Miejskiego. Różnica polega na liczbie liter w skrócie „Stołecznym”. W zbiorach prywatnych znajdują się podobne tłoki z numerami „2” i „21”.

a

b

Il. 14. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłorty) ZARZĄD MIEJSKI W M.STOŁ. WARSZAWIE „28” (śr. 37 mm, wys. 9,3 mm), (b) sygnatury wykonawcy. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętno, sygn. 6. Fot. J. Giersz

⁵⁴ Dz. Zarz.1939, poz. 24.

⁵⁵ Kuczyński 1977, s. 95.

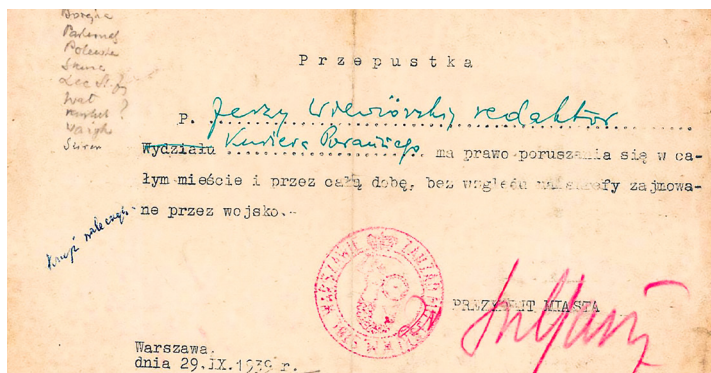
Ciekawostką w tych tłokach jest sposób mocowania numeru porządkowego pieczęci. Numer jest wygrawerowany na krótkim sztyfcie stalowym (żelaznym) wkręconym w polu pieczęci po prawej stronie, w połowie wysokości syreny. Przy czym wewnątrz tłoka znajduje się pusta przestrzeń i dostęp do niej znajduje się w bocznej krawędzi tłoka, zasłonięty małą dopasowaną blaszką.

Na il. 15 (a) i (b) znajdują się dwa tłoki Zarządu Miejskiego bez numerów porządkowych, czyli nie są zgodne z zapisami par. 20 Przepisów Kancelaryjnych. O ile w przypadku pieczęci na il. 15 (b) jest to zrozumiałe, bo jest to mała pieczęć o średnicy 20 mm używana np. w legitymacjach służbowych, o tyle w przypadku pieczęci na il. 15 (a) wyjaśnienie tej kwestii wymaga przyjęcia pewnych założeń, ze względu na brak informacji na ten temat.

Il. 15. (a) Typariusze (mosiężne, wypukłoryte) ZARZĄD MIEJSKI W M.STOŁ. WARSZAWIE (śr. 37 mm, wys. 9,5 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. M. Kopniak, (b) ZARZĄD MIEJSKI W M.STOŁ. WARSZAWIE (śr. 20 mm, wys. 10,8 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 7. Fot. J. Giersz

Wydaje się, że pieczęcie z numerami porządkowymi były przypisane do poszczególnych wydziałów, natomiast pieczęcie bez numerów były używane przez Prezydenta lub przez Magistrat, kiedy decyzje były kolegialne. Potwierdzeniem tej tezy może być dokument na il. 16. Jest to przepustka do poruszania się po mieście, pod którą podpisywał się Prezydent (upoważniona przez niego osoba).

Il. 16. Przepustka do poruszania się w całym mieście i przez całą dobę dla redaktora Kuriera Porannego z 29.09.1939 r. Ze zbiorów MHW A/I/821. Fot. J. Giersz

Kończąc prezentację pieczęci z okresu II RP ponownie należy zwrócić uwagę na fakt niezgodności praktyki urzędniczej po 1938 r., czyli już po zakończeniu okresów przejściowych, z obowiązującymi zapisami jednolitego tekstu rozporządzenia z 1927 r. w zakresie kształtu (pieczęć okrągła zamiast owalna) i układu legendy (napis w otoku zamiast pod godłem) pieczęci Zarządu Miejskiego w Warszawie. Wydaje się, że nie należy zakładać samowoli urzędniczej i przyjąć, że odbywało się to za zgodą odpowiednich decydentów, ale z drugiej strony przywołane rozporządzenie z 1927 r. nie dawało takich możliwości (delegacji). Problem jest niesłychanie intrygujący, ale ze względu na zniszczenie archiwów miasta w czasie wojny, bardzo trudny do jednoznacznego wyjaśnienia.

Okres okupacji

Po napaści niemieckiej na Polskę, zaciętych walkach w obronie Warszawy i jej kapitulacji 28 września 1939 r., władze okupacyjne ustanowiły 26 października 1939 r.⁵⁶ Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement) z siedzibą w Krakowie. Warszawa natomiast została siedzibą jednego z czterech, a od 1941 r. jednego z pięciu dystryktów w ramach GG.

Pieczenie polskiego Zarządu Miasta w okresie okupacji były bardzo zbieżne z przyjętymi do stosowania w 1939 r. Obraz napieczony przedstawiał godło Warszawy zatwierdzone w 1938 r., natomiast legenda w stosunku do zasad określonych w Przepisach kancelaryjnych z 1939 r. różniła się tylko usunięciem określenia stołeczności miasta, w związku ze sprowadzeniem Warszawy do roli siedziby dystryktu. Używanie w pierwszych latach okupacji dotychczasowego godła Warszawy umożliwiał par. 2 Rozporządzenia o używaniu byłych polskich godła w Generalnym Gubernatorstwie⁵⁷, wg którego *Gminom oraz innym korporacjom prawa publicznego wolno dalej używać udzielonych im herbów, o ile Kierownik Wydziału Spraw wewnętrznych przy Urzędzie Generalnym Gubernatorstwa inaczej nie postanowi.*

II. 17. Typariusz (mosiężny, wklęsłoryty) ZARZĄD MIEJSKI W M. WARSZAWIE 55 (śr. 36 mm, wys. 9,5 mm). Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

⁵⁶ Dekret A. Hitlera z 12. października 1939 r.

⁵⁷ Dz. Roz. 1940, s. 98.

Pieczęć mosiężną do laku⁵⁸ z tego okresu przedstawia il. 17. Natomiast gumowe pieczęcie do tuszu prezentują il. 18 i 19 („mała” np. do legitymacji służbowych). Pieczęcie te, podobnie jak pieczęcie z lat 1938–1939, były wykonane przez zakład grawerski R.R. Kowalskiego. Przy czym pieczęć zaprezentowana na il. 18 (a) została wykonana przed wrześniem 1939 r. i została prawdopodobnie „domowym sposobem”, poprzez usunięcie z matrycy gumowej słowa „stoł.”, przystosowana do wymogów narzuconych przez okupanta.

a

b

Il. 18. (a) Typariusz (gumowy, wypukłolany) ZARZĄD MIEJSKI W M. WARSZAWIE (śr. 37 mm, wys. 3 mm), (b) sygnatura wykonawcy. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 5. Fot. J. Giersz

Il. 19. Typariusz (gumowy, wypukłolany) ZARZĄD MIEJSKI W M. WARSZAWIE 10 (śr. 20 mm, wys. 2 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 4. Fot. J. Giersz

Odciski pieczęci wg powyższych wzorów znane są z wielu zachowanych dokumentów z tamtego okresu. Jak zauważa S. K. Kuczyński *Uwierzytelniały one różne dokumenty mieszkańców Warszawy, były też używane, a dla ratowania osób ukrywających się i „spalonych” często nadużywane przez zaufanych urzędników miejskich, do wystawiania do wprowadzonych przez okupanta kart rozpoznawczych (Kennkarten)*⁵⁹.

Kennkartę z małymi pieczęciami (śr. 20 mm) Zarządu Miejskiego odcisniętymi na zdjęciu oraz potwierdzeniu miejsca zamieszkania przedstawia il. 20. Znane są też inne dokumenty (legitymacje służbowe), gdzie używane były małe pieczęcie Zarządu Miasta (patrz il. 21).

⁵⁸ Druga pieczęć z tego okresu z nr 36 znajduje się w zbiorach Muzeum Warszawy.

⁵⁹ Kuczyński 1977, s. 99.

II. 20. Kennkarta z 1943 r. z pieczęciami Zarządu Miejskiego.
Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

II. 21. Legitymacja służbowa Zarządu Miejskiego w m. Warszawie z przedłużeniami ważności.
Ze zbioru MHW A/V/3184. Fot. J. Giersz

Sprawa poprawności herbu Warszawy z punktu widzenia władz okupacyjnych pojawiła się w 1941 r. w związku z ogłoszeniem 20 września tego roku rozporządzenia generalnego gubernatora H. Franka o używaniu pieczęci służbowych w Generalnej Guberni⁶⁰.

⁶⁰ Rozporządzenie o używaniu pieczęci służbowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 12 września 1941 r., Dz. Roz. 1941.

Rozporządzenie to definiowało rodzaje pieczęci używanych przez określone urzędy, ich wielkość oraz wykonawców (Mennica Państwowa i Drukarnia Państwowa w Warszawie). Wprowadzało także określenie „Niemiecka Pieczęć Służbowa” (pieczęć z tzw. gapą), którą mogli używać tylko Niemcy. Z punktu widzenia niniejszej prezentacji istotnym jest par. 7, który pozwalał na to, że *Gminom, jak również nieniemieckim korporacjom, zakładom i fundacjom prawa publicznego można na wniosek udzielić uprawnienia do robienia użytku dalszego z pieczęci dotąd używanej, o ile zawiera symbol, który nie odpowiada ani znakowi zwierzchniczemu byłego państwa polskiego, ani nie dopuszcza zamiany z Niemiecką Pieczęcią Służbową. Wniosek należy kierować do Rządu Generalnego Gubernatorstwa (Głównego Wydziału Spraw Wewnętrznych). Wniosek można uwzględnić tylko, o ile Sekretarz Stanu Rządu Generalnego Gubernatorstwa wyrazi swą zgodę*⁶¹.

W oparciu o zacytowany paragraf, 7 listopada 1941 r. L. Leist, starosta miejski Warszawy, zawnioskował do Głównego Wydziału Spraw Wewnętrznych w Rządzie Generalnej Guberni o udzielenie pozwolenia komisarycznemu burmistrzowi Warszawy na stosowanie dotychczasowej pieczęci z herbem (godłem) miasta⁶². Wniosek został przesłany do Dyrekcji Archiwów w Krakowie z prośbą o jego ocenę z punktu widzenia historycznego, z sugestią nieadekwatności herbu Warszawy wynikającej z aktualnych uwarunkowań. Chodziło o koronę, która zdaniem wnioskodawcy nie odpowiadała stanowi faktycznemu spełnianych przez miasto funkcji. Znalazło to potwierdzenie w odpowiedzi Dyrekcji Archiwum z 16 stycznia 1942 r., która uważała, że używanie syreny w herbie miasta ma swoje historyczno-heraldyczne uzasadnienie, natomiast korona mimo, że została zatwierdzona przez władze pruskie już we wzorze herbu z 1798⁶³ r., nie powinna obecnie się tam znajdować i należy ją usunąć. Kolejną instytucją, która wypowiedziała się na ten temat był Institut für Deutsche Ostarbeit w Krakowie, który w piśmie z dnia 10 lutego 1943 r. polecił skasować koronę w herbie Warszawy, ponieważ może ona stwarzać okazję do wyciągania nieprawdziwych wniosków. Jednak te ostateczne decyzje nie zostały przez władze niemieckie sfinalizowane – herb Warszawy oficjalnie nie został zmieniony. Jak podaje J. Adamska (...) *nie wiemy czy i kiedy została wystosowana odpowiedź do Leista. W aktach Stadthauptmanna nie zachowały się pisma na ten temat, nie ma też odpowiedniego okólnika w zbiorze rozporządzeń Komisarycznego Burmistrza*⁶⁴. W związku z tym, pieczęcie przedstawione powyżej były praktycznie używane do pierwszych dni sierpnia 1944 r., kiedy to J. Kulski – komisaryczny burmistrz Warszawy – zrezygnował ze swojej funkcji (5 sierpnia).

W omawiany zbiorze APW znajduje się jeszcze pieczęć elektrowni miejskiej, która bezpośrednio podlegała pod Zarząd Miejski i której pieczęć była używana w czasie okupacji (il. 22). Pieczęć ta, podobnie jak pieczęć na il. 18 (a), powstała prawdopodobnie przed 1939 r. i po modyfikacji zgodnie z obowiązującymi przepisami (usunięto skrót „stoł” dotyczący stołeczności miasta) była nadal używana.

⁶¹ Rozporządzenie o używaniu pieczęci służbowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 12 września 1941 r., Dz. Roz. 1941, s. 547.

⁶² Adamska 1973, s. 5; por. Kuczyński 1977, s. 102.

⁶³ Patrz szerzej: Kuczyński 1977, s. 45–48.

⁶⁴ Adamska 1973, s. 5.

Il. 22. Typariusz (gumowy, wypukłolany) ZARZĄD MIEJSKI W M. WARSZAWIE
Elektrownia Miejska Wybrzeże Kościuszkowskie 41 (śr. 33 mm, wys. 3 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3,
Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 12. Fot. J. Giersz

Okres powojenny (do 1950 r.)

Organizacja władz samorządowych Warszawy po wyzwoleniu opierała się na ustawie z 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, manifestie PKWN z dnia 22 lipca 1944 r. powołującym wojewódzkie, powiatowe i gminne rady narodowe, ustawie z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych⁶⁵ oraz dekreście z 23 listopada 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego⁶⁶. W oparciu o przywołane regulacje prawne z 1944 r., samorząd terytorialny stał się częścią administracji państwowej z udziałem przedstawicieli mieszkańców.

a

b

Il. 23. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoty) Rada Narodowa m.st. Warszawy Wydział Aproprowizacji
(śr. 44 mm, wys. 4,1–5,3 mm), (b) rewers pieczęci. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy,
Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 18. Fot. J. Giersz

Organizacja władz miasta rozpoczęła się już we wrześniu 1944 r. na terenie prawobrzeżnej Warszawy. 15 września 1944 r. rozpoczął swoją działalność prezydent miasta pułk. M. Spychalski, mianowany na to stanowisko przez PKWN. Na siedzibę władz

⁶⁵ Dz.U. 1944, poz. 22.

⁶⁶ Dz.U. 1944, poz. 74.

miasta początkowo wybrano Dyрекcję Okręgowych Kolei Państwowych przy ulicy Targowej. W pierwszej kolejności powołano Radę Narodową m.st. Warszawy (w okrojonym składzie). Na ilustracji 23 przedstawiona jest pieczęć Rady Narodowej m.st. Warszawy prawdopodobnie z tego okresu. Do jej wykonania użyto żłobionej grubej blachy mosiężnej, bądź też innego materiału z „odzysku”; widoczne to jest na odwrotnej stronie matrycy, gdzie widać regularne żłobienia, bruzdy nie związane z pieczęcią. Uchwyt też jest mocowany w sposób prowizoryczny (został przylutowany). Orzeł przedstawiony na pieczęci jest orłem autorskim. Zgodnie z art. 25 ustawy „O organizacji i zakresie działania rad narodowych” z dnia 11 września 1944 r.⁶⁷ powinien on wyobrażać orła piastowskiego. Podobne orły w tamtym okresie były spotykane na pieczęciach wojska polskiego (ludowego).

W okresie bezpośrednio po zakończeniu wojny była pewna dowolność, jeżeli chodzi o kształt, wielkość, obraz i treść legendy używanych pieczęci. 5 lutego 1946 r. Biuro Prezydzialne KRN (Krajowej Rady Narodowej) – organ zwierzchni dla rad narodowych niższych szczebli, w odpowiedzi na ich liczne zapytania w kwestii pieczęci, wystosowało pismo wyjaśniające⁶⁸. W piśmie tym odwołano się do Rozporządzenia Prezydenta RP z 13 grudnia 1927 r. z późniejszymi zmianami „O godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach”⁶⁹ i związku z powyższym zwrócono uwagę, że *pieczęcią okrągłą posługują się jedynie władze administracji rządowej, natomiast organa administracji państwowej reprezentujące samorząd lokalny posługują się pieczęcią owalną z orłem państwowym, z tym, że miasta i okręgi administracyjne posiadające historycznie uzasadnione i zatwierdzone herby mogą w pieczęciach swych w dalszym ciągu używać tych herbów w miejsce orła państwowego.*

W kolejnym jednak zdaniu w piśmie odwołano się do przywoływanego już powyżej art. 25 ustawy „O organizacji i zakresie działania rad narodowych”, który *ustanowił generalną zasadę według której wszystkie rady narodowe winny używać pieczęci z orłem piastowskim, Biuro Prezydzialne wyjaśnia, że pieczęcie z napisem „Rada Narodowa” muszą być zaopatrzone w wizerunek orła piastowskiego i mieć kształt owalny, herby natomiast mogą być używane tylko na pieczęciach organów zarządzających samorządu (zarządów miast lub wydziałów wykonawczych).*

Na zakończenie zaznaczono, że powyższych wyjaśnień nie należy traktować jako polecenia bezzwłocznej zmiany pieczęci, a jedynie wytyczne na przyszłość w sytuacji zaistnienia konieczności zmiany używanej pieczęci lub zamawiania nowych. Takie rozwiązanie, zrozumiałe ze względu na określone trudności z zaopatrzeniem w pierwszych latach powojennych, spowodowało, że używano w tym czasie różnych pieczęci ze względu na wielkość, kształt, obraz napieczętny oraz napis. Potwierdzeniem tego są pieczęcie zaprezentowane na il. 24 i 25. Pierwsza z nich (il. 24) była prawdopodobnie używana w latach 1945–1946, a może i w późniejszym okresie, natomiast druga (il. 25) zgodna z wytycznymi Biura Prezydzialnego KRN była używana dopiero

⁶⁷ Dz.U. 1944, poz. 22.

⁶⁸ APW, Rada Narodowa m.st. Warszawy, Korespondencja ogólna Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy I,II 1946, sygn. 141, k. 373.

⁶⁹ Dz.U. 1939, poz. 8.

od 1948 r. (świadczy o tym numer pieczęci 41 446⁷⁰) do marca 1950 r., tj. do czasu likwidacji samorządności terytorialnej.

Il. 24. Typariusz (gumowy, wypukłolany) Rzeczpospolita Polska, Miejska Rada Narodowa m.st. Warszawy (śr. 37 mm, wys. 3 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 17. Fot. J. Giersz

Il. 25. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłorty) RADA NARODOWA M. ST. WARSZAWY (owal wym. 32 x 40 mm, wys. 9,3 mm), (b) rewers pieczęci. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 16. Fot. J. Giersz

Pieczeń ta (il. 25) była wykonana w Mennicy Państwowej z matryc przedwojennych (wzór orła z 1927 r.), a po wytłoczeniu jej, usunięto koronę z głowy orła. Było to działanie powszechne stosowane przez Mennicę dla pieczęci tuszowych o średnicy 36 mm i owalnych, a proceder ten trwał prawdopodobnie do 1955 r.⁷¹.

Ważnym elementem kształtowania się władz samorządowych Warszawy w tamtym okresie były także różnego rodzaju oddolne, społeczne inicjatywy znane już w historii miasta, takie jak np. Komitety Obywatelskie. Powstawały one samorzutnie. Pierwsze jeszcze w okresie okupacji, kolejne wraz z wyzwoleniem, albo w krótkim okresie po wyzwoleniu. Zajmowały się one między innymi sprawami aprowizacyjnymi, prowadzeniem stołówek, opieką społeczną, spisem ludności, poborem do wojska, ale przede wszystkim sprawowały społeczną kontrolę nad wszelkimi przejawami życia publicznego na ich terenie⁷².

Komitetem, który powstał jeszcze w czasie wojny był Komitet Obywatelski obejmujący teren XXIV Komisariatu na Pradze. W dniu wyzwolenia Pragi powstał Komitet Obywatelski działający na terenie XV Komisariatu na Grochowie. Stosunkowo szybko po wyzwoleniu Pragi, we wrześniu 1944 r. powstały dalsze komitety, tj. Komitety Obywatelskie na terenie XIV i XVII Komisariatu. W październiku 1944 r. powstał Komitet Obywatelski na obszarze XXV Komisariatu⁷³. Pieczęć tego komitetu przedstawia

⁷⁰ Szacowany okres wykonania i użytkowania pieczęci został określony na podstawie „Rejestru pieczęci PRL wykonanych przez Mennicę Państwową” – rejestr kolekcjonerski (maszynopis). Nr pieczęci 41 446 mieści się pomiędzy nr pieczęci 38 150 Zarząd Miejski M. Wrocławia – Mierniczy Miejski (zezwolenie na wykonanie pieczęci jest datowane na 01.01.1948 r. APWr), a pieczęcią o nr 47 833 Zarząd Miejski M. Wrocławia data wykonania 12.1948 r. – APWr.

⁷¹ Giersz 2015, s. 45; Giersz 2018, s. 282.

⁷² Ogrodzki 1960, s. 224–225.

⁷³ Tamże.

il. 26. Natomiast na il. 27 jest przedstawiona pieczęć Komitetu Obywatelskiego Warszawa Północ, który działał na terenie już lewobrzeżnej Warszawy (teren XXVI Komisarjatu – obszar w dużej części pokrywający się z obszarem dzisiejszej dzielnicy Bielany, Bemowo, Żoliborz) czyli prawdopodobnie powstała w styczniu 1945 r. Komitety stanowiły potencjalne źródło pracowników administracji miejskiej (dzielnicowej).

26

27

- Il. 26. Typariusz (mosiężny, wypukłoryty) KOMITET OBYWATELSKI XXV OKRĘGU M.ST. WARSZAWY (śr. 35 mm, wys. 9,7 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 20. Fot. J. Giersz
- Il. 27. Typariusz (kauczukowy, wypukłolany) KOMITETU OBYWATELSKIEGO WARSZAWA PÓLNOC (śr. 36 mm, wys. 3,5 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 21. Fot. J. Giersz

Działalność władz miejskich obejmowała całokształt spraw miasta jak i administracji państwowej. Wynikało to z faktu, że Warszawa stanowiła także oddzielną jednostkę administracyjną szczebla wojewódzkiego. Prezydent pełni równocześnie funkcje wojewody. Jak wspomniano już wcześniej, pierwszym prezydentem w powojennej Warszawie został pułk. M. Spychalski i pełnił on tę funkcję do 3 marca 1945 r.

Relatywnie szybko pojawiły się regulacje odnośnie pieczęci Zarządu Miasta. 31 stycznia 1945 r. został podpisany przez prezydenta miasta Okólnik nr. 10 dot. *należytego uruchomienia spraw pieczęci okrągłych i płaskich oraz druków używanych przez poszczególne komórki organizacyjne Zarządu Miejskiego*. Zgodnie z tym okólnikiem *Pieczęcie okrągłe dostarczać będzie dla wszystkich komórek organizacyjnych Zarządu Miejskiego Wydział Ogólny. (...) Pieczęć okrągła zawierać winna następujący tekst: ZARZĄD MIEJSKI w mieście stoł. WARSZAWIE, oraz wizerunek orła według ustalonego wzoru. Ponadto każda pieczęć zaopatrzona będzie w numer kolejny. (...) Dotychczas używane pieczęcie, o ile różnią się od ustalonego wzoru podlegają zwrotowi po otrzymaniu nowych. Poszczególne Wydziały i Przedsiębiorstwa Miejskie nadeślą do Wydziału Ogólnego w terminie do 10 lutego rb. zapotrzebowanie na pieczęcie okrągłe*⁷⁴.

W okólniku tym zwrócono jeszcze uwagę na właściwe przechowywanie tych pieczęci oraz na ścisły nadzór na ich używaniem. Odnośnie pieczęci płaskich (pomocniczych, tekstowych z różnego rodzaju formułkami) poszczególne komórki Zarządu otrzymały wprawdzie zgodę na zamawianie ich na własną rękę, ale przed wysłaniem

⁷⁴ APW, zespół 72/3 Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydyjne, Pisma okólnie 1945, sygn. 1176, s. 136.

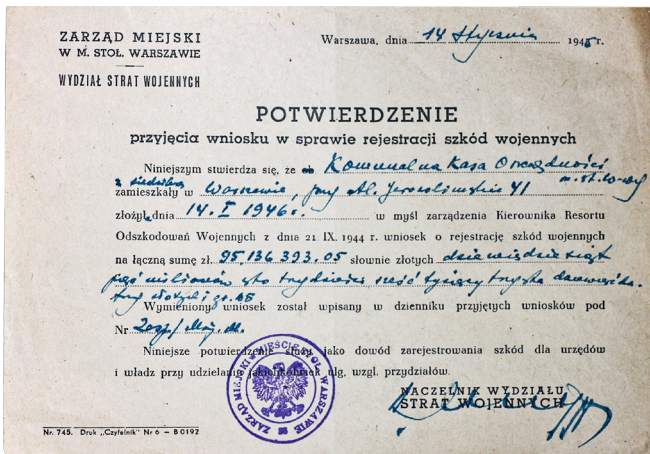
zamówienia do wykonawcy były zobowiązane do uzgodnienia z Wydziałem Ogólnym napisu, kroju czcionki, układu itp. – czyli ostatecznej formy pieczęci. Zamawianie pieczęci bez uzgodnienia z Wydziałem Ogólnym było niedopuszczalne.

Il. 28. Typariusz (gumowy, wypukłolany) ZARZĄD MIEJSKI m.st. WARSZAWY (śr. 33 mm, wys. 3 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 3. Fot. J. Giersz

Prezentację pieczęci Zarządu Miasta rozpoczniemy od pieczęci na il. 28. Jest to jedna z pierwszych pieczęci miasta z tamtego okresu. Jest ona gumowa i widnieje na niej napis „Zarząd Miejski m.st. Warszawy”, a nie jak zalecał prezydent w Okólniku nr 10 – „w mieście. stoł. Warszawie”. Nie trzyma też zalecanych dla tego typu pieczęci wymiarów (36 mm) – jej średnica wynosi 33 mm. Orzeł na pieczęci jest orłem wg wzoru przedwojennego z usuniętą koroną. Brakuje też numeru porządkowego (por. il. 30).

Odcisk pieczęci w pełni zgodnej z zaleceniami zawartymi w Okólniku nr. 10 znajduje się na zaprezentowanym na il. 29(a) dokumencie. Jest to potwierdzenie przyjęcia wniosku w sprawie rejestracji szkód wojennych z 14 stycznia 1946 r. Powiększony odcisk tejże pieczęci (gumowej) przedstawia il. 29(b).

a

b

Il. 29. (a) Dokument potwierdzający przyjęcie wniosku z odciskiem pieczęci spełniającej wymogi obowiązujących przepisów, (b) powiększony odcisk pieczęci. Ze zbioru prywatnego. Fot. J. Giersz

Pieczeniami w zasadzie⁷⁵ zgodnymi z zaleceniami Okólnika nr 10 są pieczęcie na il. 30 i il. 31. Pochodzą one jednak z okresu późniejszego, o czym świadczą wybite na nich przez Mennicę Państwową numery 51 075 oraz 54 629, sugerujące wykonanie tychże pieczęci w 1949 r.⁷⁶

Il. 30. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI W M.ST. WARSZAWIE „164” (śr. 36 mm, wys. 12,6 mm), (b) rewers z sygnaturą wykonawcy i nr pieczęci. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 2. Fot. J. Giersz

Il. 31. Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI W M.ST. WARSZAWIE 10 (śr. 20 mm, wys. 11,4 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 1. Fot. J. Giersz

Jeżeli chodzi o pieczęć Wydziału Wojskowego Zarządu (il. 32), to prawdopodobnie została wykonana jeszcze w 1944 r. i była używana do 1946 r., aczkolwiek decyzja o zmianie usytuowania tej komórki w strukturze Zarządu zapadła 27.12.1945 r.⁷⁷ Decyzją Prezydenta komórka ta została bezpośrednio mu podporządkowana i zmieniła nazwę na Biuro Wojskowe. W listopadzie 1945 r. rozpoczęła się korespondencja pomiędzy Wydziałem Ogólnym a Wydziałem Wojskowym na temat poprawności używanej pieczęci⁷⁸ (zgodności z Okólnikiem nr 10). W efekcie ze względu na zmiany organizacyjne prawdopodobnie nie została wycofana z użytku do kwietnia 1946 r.

⁷⁵ Skróć słowa „stołecznym” powinien być używany zgodnie z Okólnikiem jako „stoł.” a jest używany „st.”.

⁷⁶ Szacowany okres wykonania i użytkowania pieczęci został określony na podstawie „Rejestru pieczęci PRL wykonanych przez Mennicę Państwową” – rejestr kolekcjonerski (maszynopis). Numery pieczęci 51 075 i 54 629 mieszczą się pomiędzy nr pieczęci 47 833 Zarząd Miejski M. Wrocławia, data wykonania 12.1948 – APWr, a pieczęcią o nr 58 602 Wiktor Winnicki Notariusz w Żorach, pismo potwierdzające, że posiada pieczęć od 08.1949 – APWr.

⁷⁷ APW, zespół 72/3, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydzialne, Oryginały Okólników Prezydenta m.st. Warszawy nr 51–100, sygn. 1158, s. 32.

⁷⁸ APW, zespół 72/3, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydzialne, Sprawy org. Wydziału Wojskowego 1945–1949, sygn. 1067, s. 116–121.

(z tą datą pojawiają się zamówienia na pieczęć z nazwą Biuro Wojskowe). Wykonanie tej pieczęci (orzeł z usuniętą koroną i napis) oraz jej drewniany uchwyt są bardzo zbliżone do pieczęci mennicznych, jednak na uchwycie znajduje się wyciśnięta sygnatura „W. Pilaciński, Nowy Świat 53 tel. 297 08”. Podobna sytuacja występuje w przypadku pieczęci Wydziału Nadzoru Budowlanego, gdzie podobnie jak na pieczęci Wydziału Wojskowego w połowie drewnianego uchwytu wyciśnięta jest ta sama sygnatura (il. 33).

a

b

Il. 32. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI M.ST. WARSZAWY, WYDZIAŁ WOJSKOWY (śr. 36 mm, wys. 14,3 mm), (b) sygnatura wykonawcy na uchwycie. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 9. Fot. J. Giersz

a

b

Il. 33. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI M.ST. WARSZAWY, WYDZ. NADZORU BUDOWL. (śr. 36 mm, wys. 13 mm), (b) sygnatura wykonawcy na uchwycie. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 10. Fot. J. Giersz

Il. 34. Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI M.ST. WARSZAWY, WYDZ. EWID. LUDN. (śr. 30 mm, wys. 13,5 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 11. Fot. J. Giersz

Pieczone Wydziału Nadzoru Budowlanego (il. 33) i Wydziału Ludności (il. 34) pochodzą z tego samego okresu i zostały wykonane przed 31 stycznia 1945 r. Nie są one zgodne z zaleceniami Okólnika nr 10 zarówno co do obrazu napieczętnego (syrena), jak i legendy („m.st. Warszawy”).

W APW znajduje się wprawdzie korespondencja z kwietnia 1946 r. pomiędzy Wydziałem Ewidencji Ludności a Wydziałem Prezydyjalnym odnośnie zamówienia do stemplowania kart meldunkowych pieczęci okrągłej z syreną, bo zdaniem urzędnika pieczęć z orłem powinna być użyta do bardziej znaczących dokumentów, to jednak Biuro Prezydyjalne nie wyraziło na to zgody⁷⁹.

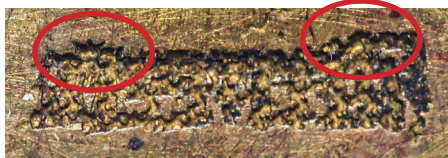
Kolejnymi pieczęciami Zarządu Miejskiego są pieczęć Dyrekcji Hoteli Miejskich (il. 35) i ARGILu – Administracji Gospodarstw Rolnych i Leśnych (il. 36).

Il. 35. Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI m.st. WARSZAWY, DYREKCJA HOTELI MIEJSKICH (śr. 36 mm, wys. 12,2 mm). Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 13. Fot. J. Giersz

a

b

Il. 36. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoty) ZARZĄD MIEJSKI w m.st. WARSZAWIE, AGRIL (śr. 36 mm wys. 12,2 mm), (b) sygnatura Mennicy? – zakropkowana. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 14. Fot. J. Giersz

Pieczone te podobnie jak przedstawione powyżej nie spełniają wymogów określonych w Okólniku nr 10. Przy czym obraz napieczętny – syrena, znajdująca się na pieczęci AGRILu, zdecydowanie różni się od tej zaprezentowanej na ilustracjach 33 i 34. Syrena na pieczęciach Wydziału Ewidencji Ludności i Budowlanego jest bardzo zbliżona

⁷⁹ APW, zespół 72/3. Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydyjalne, Wydział Ewidencji Ludności sygn. 1146, s. 1–2.

do wzoru syreny z 1938 r., natomiast syrena na pieczęci AGRILu przypomina bardziej syrenę z pieczęci Biblioteki Publicznej (por. il. 5). Ponieważ na pieczęci Dyrekcji Hoteli występuje też napis „m.st. Warszawy”, można domniemać, że także była wykonana i używana przed 31 stycznia 1945 r.

O wiele trudniej jest z przyporządkowaniem daty wykonania pieczęci w przypadku ARGiLu. Wprawdzie wbrew wytycznym występuje na niej syrena, ale napis jest zgodny z wytycznymi Okólnika nr 10 tj. „w m.st. Warszawie” (tak też opisywano Zarząd Miejski do 1939 r.). Dodatkowo w przypadku tej pieczęci są jeszcze dwie niewiadome. Pierwsza, widoczna na awersie tłoka, to wyraźna ingerencja w legendzie polegająca na korekcie sposobu oddzielenia słowa ARGiL od pozostałego napisu. Prawdopodobnie pierwotnie do tego celu były użyte dwie duże rozetki lub gwiazdki (por. il. 30 a), natomiast z nieznanymi powodami zostały zmienione na dwa kwadraty. Druga niewiadoma to zakropkowana (zatarła) na rewersie tłoka powierzchnia ok. 3 mm x 10 mm. W miejscu tym i tej wielkości, na pieczęciach produkowanych przez Mennicę, znajdowała się jej sygnatura (próby zatarcia sygnatury Mennicy do końca się nie powiodła – widoczne są pozostałe fragmenty korony i znaku Kościusza, patrz il. 36 b). W związku z powyższym można snuć przypuszczenia, że pieczęć ta mogła powstać przed 1939 r. i zostać zmodyfikowana po 1944 r. Inna interpretacja może być taka, że z jakichś powodów (ideologicznych?) nie chciano pokazywać sygnatury Mennicy, czyli orła w koronie i herbu Kościusza (patrz też il. 30 b, sygnatura Mennicy zakryta przez uchwył).

a

b

Il. 37. (a) Typariusz (mosiężny, wypukłoryty) RZECZPOSPOLITA POLSKA STAROSTWO GRODZKIE WARSZAWA PRAGA (śr. 36 mm, wys. 13,2 mm), (b) sygnatura Mennicy? – zakropkowana. Ze zbioru APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygn. 19. Fot. J. Giersz

Prezentację pieczęci miasta Warszawy i instytucji miejskich kończymy pieczęcią starostwa grodzkiego. Warszawa zgodnie z powojennym podziałem administracyjnym została podzielona na starostwa grodzkie. Starostwa grodzkie pełniły zadania władzy administracyjnej pierwszej instancji. Do czasu wyzwolenia lewobrzeżnej części Warszawy na Pradze działało jedno Starostwo Grodzkie Warszawa-Praga. Zostało powołane 13 listopada 1944 r. i do jego zadań należały między innymi sprawy: bezpieczeństwa, nadzoru nad stowarzyszeniami i związkami, orzecznictwa karno-administracyjnego, mobilizacji i poboru. Starostą Grodzkim mianowany został mjr. S. Kotwica-Skrzypek⁸⁰. Pieczęć Starostwa Grodzkiego Warszawa-Praga z tego okresu przedstawia il. 37. W polu

⁸⁰ Ogrodzki 1960, s. 245.

pieczęci znajduje się orzeł wg wzoru z 1927 r. z usuniętą koroną i podobnie jak w przypadku pieczęci AGRILu, na rewersie tej pieczęci jest także zakropkowana powierzchnia o zbliżonej wielkości.

Na koniec, dla wyrobienia sobie pełnego wyobrażenia odnośnie używanych pieczęci, zostaną zaprezentowane uchwyty, które były toczone z drewna i do nich był mocowane tłoki pieczętnie. Różni wytwórcy stosowali różne kształty, szczególnie jeżeli chodzi o zwieńczenie uchwyty czyli gałkę. Mogła on być kulista lub spłaszczona. Generalnie dobierano je tak aby była wygodna w użyciu. Na il. 38 przedstawiono przykładowe uchwyty pieczęci używane w okresie do 1944 r. Natomiast na il. 39 zaprezentowano uchwyty stosowane w pierwszych latach powojennych.

Il. 38. Przykładowe uchwyty pieczęci stosowane do 1944 r. Fot. J. Giersz

Il. 39. Przykładowe uchwyty pieczęci używane po 1944 r. Fot. J. Giersz

Zaprezentowane i omawiane zbiory⁸¹ (APW, prywatne) nie wyczerpują tematu pieczęci używanych przez władze stolicy i innych dysponentów z nimi związanych, ani też nie dają do końca jednoznacznych odpowiedzi odnośnie zasad i czasu ich używania. Nie chodzi tylko o intrygujące odstępstwa w zakresie kształtu pieczęci miasta używanych pod koniec II RP, ale także o wiele kwestii z lat 1944–1950 wymagających dalszych weryfikacji i ustaleń w oparciu o materiały archiwalne. Weryfikacja taka może być jednak, co do zakresu, ograniczona ze względu na to, że w dokumentach archiwalnych Zarządu Miasta znajdują się głównie kopie dokumentów, na których nie przykładano pieczęci.

Kolejnym ważnym tematem, który wymaga szerszego przedstawienia, są wytwórcy pieczęci, których nazwiska (nazwy) przewijają się w tym artykule. W szczególności odnosi się to do R. R. Kowalskiego, którego moim zdaniem możemy określić pieczętaczem miasta stołecznego Warszawy, bo jego pieczęciami posługiwano się w Zarządzie Miejskim przed wojną, w czasie okupacji i jak wynika z dokumentacji archiwalnej także we wczesnych latach powojennych (zamówienia na pieczęcie gumowe).

Mając na uwadze wielość tematów, którymi jeszcze warto byłoby się zająć, i biorąc pod uwagę fakt, że do niedawna w przestrzeni publicznej był prezentowany tylko jeden tłok pieczętny władz miasta z okresu II wojny światowej, oraz że w czasie Powstania Warszawskiego spłonęły archiwa miasta na podstawie których można byłoby odtworzyć i opisać kompleksowo jego system sfragistyczny z pierwszej połowy XX w., – mam nadzieję, że poniższy materiał może być pierwszym krokiem w kierunku jego poznania i opracowania.

Bibliografia

Akty prawne

- Dz. Pr. P.P 1918, Dziennik Praw Państwa Polskiego nr 20, poz. 58.
Dz. Pr. P.P 1919, Dziennik Praw Państwa Polskiego nr 13, poz. 140.
Dz. Roz. 1916, Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego, nr 32.
Dz. Roz. 1940, Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów (Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete) nr 18, cz. 1.
Dz. Roz. 1941, Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów (Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete) nr 88.
Dz.U. 1919, Dziennik Urzędowy, nr 69, poz. 416.
Dz.U. 1927, Dziennik Urzędowy, nr 115, poz. 980.
Dz.U. 1928, Dziennik Urzędowy, nr 65, poz. 593.
Dz.U. 1930, Dziennik Urzędowy, nr 80, poz. 629.

⁸¹ W zbiorze AWP znajduje się jeszcze pieczęć Miejskiego Gimnazjum Mechanicznego dla Dorosłych w Warszawie, która została pominięta w opisie oraz pieczęć z czasów zaborów guberni warszawskiej.

- Dz.U. 1933, Dziennik Urzędowy, nr 29, poz. 246.
Dz.U. 1933, Dziennik Urzędowy, nr 35, poz. 294.
Dz.U. 1938, Dziennik Urzędowy nr 63, poz. 479.
Dz.U. 1939, Dziennik Urzędowy nr 2, poz. 8 (tekst jednolity).
Dz.U. 1944, Dziennik Urzędowy nr 14, poz. 74.
Dz.U. 1944, Dziennik Urzędowy nr 5, poz. 22.
Dz. Zarz. 1916, Dziennik Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy, nr 128.
Dz. Zarz. 1917, Dziennik Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy, nr 52.
Dz. Zarz. 1923, Dziennik Zarządu Miasta Stołecznego Warszawy, nr 81–83.
Dz. Zarz. 1939, Dziennik Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie, nr 20–21, poz. 24.
M.P. 1938, Monitor Polski nr 33, poz. 31.
Przepisy kancelaryjne 1939, Przepisy kancelaryjne Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie, Dz. Zarz. 1939.

Zasoby Archiwalne

Archiwum Biblioteki Publicznej

- ABP, sygn. A 282.
ABP, sygn. A 292.
ABP, sygn. A 468.

Archiwum Muzeum Warszawy

- MHW A/I/821.
MHW A/V/3184.

Archiwum Państwowe w Warszawie

- APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, tłoki pieczętne, sygnatura 1 do 23.
APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydialne, Pisma okólne 1945, sygn. 1176, s. 136.
APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydialne, Oryginały Okólników Prezydenta m.st. Warszawy nr 51–100, sygn. 1158, s. 32.
APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydialne, Sprawy org. Wydziału Wojskowego 1945–1949, sygn. 1067, s. 116–121.
APW, zespół 72/3, Akta miasta Warszawy, Zarząd Miejski m.st. Warszawy, Biuro Prezydialne, Wydział Ewidencji Ludności, sygn. 1146, s. 1–2.
APW, zespół 72/3 Akta miasta Warszawy, Rada Narodowa m.st. Warszawy, Korespondencja ogólna, Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy I, II, 1946, sygn. 141, k. 373.

Literatura

- Adamczewski M.
2019 *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2019.

Adamska J.

1973 *Niemieckie kłopoty z herbem Warszawy*, *Stolica*, 1973, nr 46, s. 5.

Berner W.

2006 *Działalność dozorów/urzędów sanitarnych w Warszawie w okresie II Rzeczypospolitej*, *Przegląd Epidemiologiczny*, 2006, nr 60 (4), s. 835–844.

Giersz J.

2015 *Mennica Warszawska – wytwórca pieczęci od 190 lat*, *Mówią Wieki*, nr 2, 2015, s. 42–46.

2018 *Pieczenie – nie doceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej*, *Biuletyn Numizmatyczny*, nr 4 (392), 2018, s. 263–291.

Głos Stolicy

1916 *Rozporządzenie dotyczące nazw miejscowości, ulic, napisów, plakatów i pieczęci komunalnych*, *Głos Stolicy. Dziennik Polityczny Południowy*, 1916, nr 1, s. 4.

1917 *Syrena pozostanie godłem stolicy*, *Głos Stolicy. Dziennik Polityczny Południowy*, nr 10, 1917, s. 3.

Kolankiewicz M.

1997 *SCHRONIENIE – Historia Domu Małych Dzieci ks. G.P. Baudouina*, Warszawa 1997.

Kuczyński S.K.

1977 *Herb Warszawy*, Warszawa 1997.

Kulski J.

1964 *Zarząd Miejski Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1964.

Kurier Warszawski

1915a *Konkurs na pieczęć m. Warszawy*, *Kurier Warszawski*, 1915, nr 261, s. 3.

1915b *Rozstrzygnięcie konkursu*, *Kurier Warszawski*, 1915, nr 277, s. 2.

1937a *Herb m.st. Warszawy*, *Kurier Warszawski*, 1937, nr 267 (wydanie poranne), s. 5.

1937b *Z tymczasowej Rady Miejskiej – różne wnioski*, *Kurier Warszawski*, 1937, nr 269 (wydanie wieczorne), s. 9.

Nelken S. N.

2014 *Koncepcje i rozwiązania ustroju samorządu miasta stołecznego Warszawy w latach 1990–2002*, Warszawa 2014.

Ogrodzki Z.

1960 *Z życia miasta 1944/45*, *Rocznik Warszawy*, t. I, 1960.

Organizacja i skład Zarządu

1919 *Organizacja i skład Zarządu miejskiego, Magistrat miasta stoł. Warszawy*, Warszawa 1919.

Orzechowski K.

1934 *Reorganizacja szpitali miasta st. Warszawy i zamierzenia na najbliższą przyszłość*, *Przegląd Szpitalnictwa, PTSZ*, 1934, I, s. 16–54.

Przegląd Techniczny

1915 *Sprawozdanie z I-go konkursu Koła Architektów w Warszawie na nagłówek i pieczęć m.st. Warszawy*, *Przegląd Techniczny*, 1915, nr 47 i 48, s. 457–458.

Sołtan A.

2018 *Warszawy droga do niepodległości 1915–1918 – Narodziny samorządu*, Stolica, 2018, nr 3, s. 12–19.

Sprawozdanie Magistratu

1920 *Sprawozdanie Magistratu m.stoł. Warszawy za okres czasu od 1 stycznia 1916 r. do 31 marca 1918 r.*, Warszawa 1918.

Sprawozdanie z działalności Zarządu

1927 *Sprawozdanie z działalności Zarządu m.st. Warszawy za lata 1924–1925*, Warszawa 1927.

1933 *Sprawozdanie z działalności Zarządu m.st. Warszawy za rok budżetowy I.VI.1931 – 31.III.1932*, Warszawa 1933.

Warszawski Dz. Narodowy

1939 *Warszawski Dziennik Narodowy*, r. V, nr 264, 1939.

Zwierz K.

2019 *Powrót warszawskiej syrenki na pieczęć miejską. Wokół konkursu na nowy projekt herbu Warszawy w 1915 r.*, Kronika Warszawy, 2019, nr 2, s. 85–96.

Źródła internetowe

<https://warszawa.ap.gov.pl/syrenka/index.html>

Słowa kluczowe: tłok pieczętny, pieczęć, sigillum, zarząd miasta, Warszawa, kolekcjonerstwo, sfragistyka

Keywords: Seal die, seal, sigillum, City Council, Warsaw, collecting, sigillography

Janusz Giersz, *The seals of the authorities, offices, plants, institutions and municipal facilities of Warsaw from 1917–1950 (on selected examples)*

The seals of the authorities and offices of the city of Warsaw as well as municipal facilities and institutions are an important symbol of social life, including the legal order related to organization and functioning of the city. The analysis of use of seals in Warsaw was divided into several periods.

The first period is the time of regaining independence, when the foundations of future rules regarding the use of seals in Warsaw began to form. During this period the official name of Warsaw as capital city as well as its symbol – the mermaid – was reinstated. A competition was also announced for the design of a seal with the city's coat of arms (design of Z. Szeller was accepted). In 1917 important rules were also introduced regarding the seals used by the Magistrate and its subordinate municipal institutions.

The interwar period is crucial for building an official sigillographic system in Poland. Regulations were accepted, including regulation from 1927 with later changes, which introduced official state and local government seals and their further division. It is intriguing that despite the fact that local governments were to use oval seals,

the City Council of Warsaw used round ones. Important is also the year 1933, when the act introducing the term of the “City Council” as the management and executive body in the city (the replacement of the term “Magistrate” by “City Council” on seals) was accepted. In 1938, the Ministry of the Interior approved a new coat of arms of the city by F. Szczęsny Kwarta. On the other hand, in February 1939 new office regulations were approved by the President of Warsaw, in which paragraph no. 20 concerned the use of seals and stamps.

During the occupation, only one change occurred in the municipal seals compared to the 1939 version, which concerned the content of the legend. Warsaw was reduced to the role of the capital of one of the districts, therefore from seals was removed the description of the city as the capital of the state. Attempts were also made to remove the crown from the capital’s coat of arms, which, however, was not finalized.

The considerations end with the presentation of seals from the immediate post-war period. The seals come entirely from the collection of the State Archive in Warsaw. The seals from that period are very diverse both in terms of dimensions, shape and content of the legend. They were often made of pre-war matrices; in case of seals with an eagle, after pressing a seal a crown was removed from eagle’s head.

The seals presented in the article come from private collections (9 items), the State Archive in Warsaw (22 items) and the Museum of Warsaw (1 item). Considering the fact that until now only one seal die of the city authorities from World War II was known and presented at the Museum of Warsaw, the seals discussed in the article significantly broadens the knowledge of the capital’s sigillographic system from the first half of the 20th century.